

V karanténě s Novou školou aneb Říkej věty v množném čísle, slepče!

Robert Adam, FF UK

robert.adam@ff.cuni.cz

Klíčová slova: analýza učebnic; (české) slovesné tvary; jazykové miskoncepty vytvářené edukací

Key words: textbook analysis; (Czech) verb forms; education-developed linguistic misconcepts

Quarantine with New School or Make Sentences with Verbs in Plural, Blind Man!

The paper makes an analysis of Czech language textbooks and activity books for 9–11-year-old native speakers. Dealing mostly with their information on verb forms, it shows that they are responsible for developing pupils' linguistic misconcepts.

V loňském ročníku tohoto časopisu jsem uveřejnil článek o tom, jak by se mělo na střední škole postupovat při určování morfologických kategorií sloves (Adam, 2018/2019). Článek byl založen na výsledcích výzkumu u začínajících studentů bohemistiky, v němž jsem získal množství dokladů o studentských miskonceptech (k pojmu miskoncept viz Hájková a kol., 2014) a nefunkčních postupech. Některé z nich nebylo lze vysvětlit jinak než selháváním školní výuky na nižších stupních. Ani jsem se nenadál, jak brzy se přesvědčím o tom, že k tomu podstatnou měrou mohou přispívat i učební materiály obdařené ministerskou doložkou.

Když vláda České republiky v souvislosti s koronavirovou epidemií zrušila v březnu 2020 přímou výuku na všech stupních škol, začaly naše děti na pokyn svých učitelů pracovat doma soustavně s učebnicí a pracovním sešitem z českého jazyka od nakladatelství Nová škola. My rodiče jsme s nimi četli výkladové pasáže, procházeli některá cvičení ústně a jiná kontrolovali již písemně vypracovaná. Následující pasáže jsou založeny na zkušenosti s prvními deseti dny karanténního režimu.

Náš nejmladší, žák 4. třídy ZŠ, měl nejprve za úkol zopakovat si mluvnické kategorie a vzory podstatných jmen. V pracovním sešitě (PS 4, díl 2., s. 20, cv. 2) měl zapsat v 5. pádě jednotného čísla dvanáct podstatných jmen zakončených na *-ec* a *-ce*, mezi nimiž bylo i slovo *slepec*. Utvořit vokativní tvar od názvů osob zakončených na *-ec* žáci nepochybně umějí, a je to dokonce tak jednoduché, že se v tom prakticky nemohou splést; není to tedy třeba procvičovat. Spisovný vokativní tvar jmen typu „soudce“ se vyučovat a procvičovat musí, ale proč ho žákům asociovat se jmény na *-ec*, tj. učit je to kontrastivně? A když už, není snad dost takových jmen na *-ec*, u nichž nemá užití vokativu tak závažné negativní pragmatické efekty jako u jména *slepec*? V dalším cvičení (učebnice 4, s. 84, cv. 7) měl syn převést do 7. pádu mn.

č. jména *Katka, Nikola, Žofie* aj., jako kdyby bylo obvyklé užívat u rodných jmen plurálové tvary. To byla první varování: **Nová škola vyučuje jazykový systém bez zřetele ke komunikační platnosti jeho prvků.**

Potom jsme probírali slovesa. V definici jednoduchých a složených slovesných tvarů učebnice (s. 87) uvádí, že mezi jednoduché tvary patří i tvary „se zájmenem *se, si* (*dívám se, říkám si*)“. To ovšem může platit jedině o těch tvarech, které jsou vedle *se, si* tvořeny už jen jedním slovem. Dalším problémem je zde označení „zájmeno“. Tatáž učebnice pokládá zájmena za slovní druh (a vůbec se nepokouší žákům vysvětlit, jak je možné, aby součástí tvaru jednoho slovního druhu bylo slovo, které patří k jinému slovnímu druhu), řadí je mezi ohebná slova a říká o nich, že „zastupují názvy osob, zvířat a věcí nebo na ně ukazují“ (s. 40). Který název zastupuje *se* ve tvaru *dívám se* a jak se toto *se* skloňuje? **Zjednodušovat učivo vzhledem ke kognitivním kompetencím žáků nesmí znamenat zařazování jevů do tříd, do nichž nepatří, poněvadž takové zařazování zpětně problematizuje definice těchto tříd.** Označování volných morfémů *se, si* za zájmeno, ale současně jejich zahrnování do slovesného tvaru pokračuje důsledně v celé učebnici (i v učebnici pro 5. třídu).

Učebnice dále uvádí, že mezi složené tvary patří i všechny tvary minulého času; potíží je ale v tom, že namísto pouhého *utekl* to ilustruje příkladem *on utekl*, čímž vede žáky k chybné dedukci, že jsou tyto tvary složené proto, že jejich součástí je zájmeno *on* – koneckonců když je nějaké zájmeno součástí tvaru *dívám se*, je jen logické, aby bylo jiné zájmeno součástí tvaru *on utekl*. Chce-li učebnice, aby si děti uvědomily, že složené jsou i tvary 3. osoby minulého času, které se navzdory definici složených tvarů neskládají z více slov, má jim to říct přímo; a chce-li jim k tomu dát příklad, ať dá podmět do závorek a ať tím podmětem v žádném případě není zájmeno: např. (*Petr*) *utekl*. **Zjednodušený výklad nesmí znamenat, že budou žákům předkládány vnitřně rozporné definice a že se nechá na nich, aby ten rozpor překlenuli nějakým vlastním scestným vysvětlením (miskonceptem).**

Cv. 3d na s. 87 má zadání „Říkejte věty v množném čísle“. Prosím pěkně, odkdy vyjadřuje věta kategorii čísla? Nejde jen o terminologickou nepřesnost: co mají děti dělat např. s větou *Zboží jsem si objednal na internetu* – „říkat ji“ v podobě *Zboží jsme si objednali na internetech*? Kdyby si snad někdo myslel, že děti přece musejí předpokládat, že mají do množného čísla převést jen slovesné tvary, upozorňují, že cvičení začíná větou *Maminka se zlobí*, v níž se musí do množného čísla převést i podstatné jméno (ba co víc, formálně se tu změní právě jenom podstatné jméno).

Na začátku s. 89 v textu uvozeném „Přečtěte si, co již víte o slovesech...“ stojí mj.: „Sloveso, u kterého se nedá určit osoba, číslo a čas, se nazývá infinitiv.“ Autorka se zřejmě rozhodla krátce poté, co žáky naučila termín „slovesný tvar“, zatemnit rozdíl mezi ohebným slovem a jeho tvarem (infinitiv je přece tvar, a ne sloveso), neboť v tomtéž textu je dále napsáno: „Mezi jednoduché tvary patří také zvrtná slovesa.“ Zvrtná slovesa arci mezi žádné tvary nepatří, nýbrž tvary mají. Kdyby si žák po přečtení této nesmyslné věty chtěl připomenout, co jsou to ta zvrtná slovesa, najde definici na s. 88 a v ní dva příklady: *vyspali se, lehli si*. To jsou ovšem tvary minulého

času, tedy tvary složené, které dokazují, že by věta neplatila ani ve znění „Mezi jednoduché tvary patří i tvary zvrtných sloves“. **Učebnice tedy má problém nejen s formulacemi a užíváním termínů, nýbrž i s věcným obsahem.**

Pak jsme se dostali ke kategorii času a mj. k času budoucímu. Totéž v poněkud podrobnější podobě shodou okolností v téže době na dálku probíral i náš prostřední syn, žák 5. třídy. Než došlo na budoucí čas, zarazil mě v jeho učebních materiálech jen jediný moment: totiž že v prvním cvičení pracovního sešitu (PS 5, díl 2., s. 8, cv. 1) týkajícím se slovesného způsobu byl prvním tvarem, který měli žáci přiřadit ke způsobu rozkazovacímu, tvar *střež* – netvrdím, že procvičovat učivo o způsobu na pranostikách je z principu špatný nápad, ale začínat tak archaickými slovesy, jako je *stříci*, by se snad na 1. stupni nemuselo.

Pokud jde o pojetí budoucího času, nezbyvá mi než ocitovat zde pasáž z výše uvedeného článku (Adam, 2018/2019, s. 119–120):

„Z hlediska formálního jsou tvary typu *přijde* jednoznačně přítomní, z hlediska významu je to tak, že většinou (ale zdaleka ne vždy!) referují k budoucnosti. Pokud bychom je měli hodnotit jako tvary budoucího času, šlo by o výjimku, neboť v ostatních případech tak široké a systematické nekorespondence mezi formou a významem se dává (i ve školní výuce) přednost formě (...) – např. u hromadných podstatných jmen, referujících k množině objektů, se určuje číslo jednotné, podstatná jména označující neživé objekty a skloňovaná podle vzorů „pán“ nebo „muž“ se hodnotí jako maskulina životná atd. Stávající školní pojetí přítomných tvarů dokonavých sloves vede k absurdním důsledkům u tak běžných vět, jako je např. první věta souvětí *Vždy když ke mně Šimon přijde, hrajeme stolní hry*, kde tvar *přijde* není budoucí ani sémanticky. Určování času podle významu pak žáci pochopitelně analogicky přenášejí i k jiným případům, a tak např. určují budoucí čas u tzv. futurálního přezentu nedokonavých sloves (*Vystupujeme na příští zastávce*) či minulý u přezentu historického apod. a uvádějí, že je v těchto případech „budoucí/minulý čas vyjádřen přítomným tvarem“. Pro školní výuku tedy **jednoznačně doporučujeme hodnotit neminulé indikativní tvary dokonavých sloves jako tvary přítomného času.**“

Než si ukážeme konkrétní zavádějící výklady a úlohy, které v rámci obvyklého školského pojetí přináší Nová škola, podívejme se na definici (učebnice 5, s. 90). Nesprávné je hned její první tvrzení „Budoucí čas se vyjadřuje dvojím způsobem“. Budoucí čas se vyjadřuje třemi způsoby, a kdybychom měli za tvary budoucího času pokládat i tvary typu *přijdeš*, pak čtyřmi. Nepožadují po učebnici pro 5. ročník ZŠ, aby žákům vykládala o tvarotvorných předponách (*jít – půjdu*), i když příslušné tvary žáci dovedou bez problémů používat. Ale rozhodně by v učebnici neměla chybět zmínka o tom, že zcela specificky, totiž jednoduchými tvary, které nejsou přítomné v žádném pojetí, vyjadřuje budoucí čas sloveso *být*. A teprve od toho by se měla odvíjet informace, že z těchto tvarů slovesa *být* jakožto slovesa pomocného a z infinitivu významového slovesa se skládají složené tvary budoucího času.

Výše uvedený „dvojí způsob“ zahrnuje jednak právě uvedené složené futurum, jednak způsob popsáný takto: „Jednoduchým přítomným tvarem, který vyjadřuje čas

budoucí (*uvařím*). Tento tvar času budoucího se často tvoří přidáním předpony k tvaru času přítomného (*vařím – uvařím*).“ Tato formulace má dvě zásadní vady. Zaprvé jde o definici kruhem („čas budoucí se vyjadřuje (...) tvarem, který vyjadřuje čas budoucí“), což je v odborném výkladu na libovolném stupni zjednodušení nepřípustné ze zásady. Zadruhé se zatemňuje rozdíl mezi tvořením tvaru (morfologií) a tvořením slova (slovotvorbou): předpona se nepřidává k tvaru přítomného času a nepřidává se proto, aby vyjádřila budoucnost: přidává se ke slovesu nedokonavého vidu, aby vyjádřila vid dokonavý (a obvykle i aby děj nějak specifikovala). *Uvařím* není, jak definice suggeruje, tvar budoucího času od *vařím*; nemůže jím být ani v žádném zjednodušeném pojetí, protože pak by to sloveso mělo dva časy minulé: *vařila/a/o jsem* a *uvařil/a/o jsem*. **Učebnice Nové školy podává tautologické definice a matením tvarosloví a slovotvorby komplikuje žákům jak orientaci v systému slovesných tvarů, tak budoucí pochopení učiva o kategorii vidu.**

Bezprostředně pod touto definicí následuje cvičení (s. 90, cv. 3) se zadáním „Složené slovesné tvary vyjádřete jednoduchým tvarem“. Vyjádřit složený tvar jednoduchým nelze, ale žáci by místo toho mohli zkusit jeden tvar druhým nahradit: podívejme se tedy, jak by to dopadlo. „Zítra budeme číst Nerudovy povídky.“ Co tady má podle autorky žák udělat? Má říct bezmyšlenkovitě *přečteme*, protože si přece zapamatoval na téže straně cvičení č. 1 a 2, kde stojí „číst (os. 2., č. j.) – budeš číst“ a „číst (os. 2., č. j.) – přečteš“? Nebo si má uvědomit, že *budeme číst* a *přečteme* není totéž, protože možná zítra ty povídky jenom *rozečteme*, ale *nedočteme* je? Asi to první, že ano, protože způsob slovesného děje neboli aktionsart se v 5. ročníku neprobírá a posuzovat významové rozdíly mezi různými konstrukcemi, aniž by k tomu žáci dostali výklad, by byla činnost zcela se vymykající obvyklým postupům Nové školy. Mimořádně kreativní, až experimentální je naproti tomu cv. 6b na s. 91, v němž mají žáci za úkol napsat v budoucím čase vyprávění. Vlastně ne: oni to mají napsat podle uvedeného plánu, který nenaznačuje žádnou zápletku, takže to asi vlastně ani nemá být vyprávění... Jako rodič v celostátní karanténě mám tři možnosti: a) podílet se na tom, že se mému synovi výrazně zkresluje představa o tom, co je to vyprávění; b) vyžadovat, aby v necelých jedenácti letech napsal experimentální prózu; c) vysvětlit mu, že je v učebnici sice napsáno „vyprávění“, ale že se po něm chce jen to, aby ve větách z uvedeného plánu výletu změnil infinitivy na tvary budoucího času – a tím snížit autoritu učebnice. C) je správně, ale vůbec mě to netěší.

V pracovním sešitě (PS 5, díl 2.) se budoucí čas procvičuje na s. 10. Cv. 1 má zadání „Vyjádřete budoucí čas jednoduchým a složeným tvarem v 1. os. č. j.“. Skládá se z tabulky, v jejímž prvním sloupci jsou uvedeny infinitivy *růst*, *běžet* a *česat*. Přestože sloveso *růst* je velmi vhodně vybráno jakožto sloveso, které skutečně tvoří tvary futura opisem i tvarotvornou předponou, klíč ke cvičením k mému úžasu nedovoluje tvar *porostu*, který syn samozřejmě vytvořil, nýbrž vyžaduje *vyrostu*. **Vyžadovat jako správné řešení, které je chybné, když správné řešení existuje, považuji za didaktický zločin.** V druhém řádku mají žáci tvořit tvar *budu běžet*, který se v češtině takřka neužívá. Že ve třetím klíč vyžaduje pouze *učešu*, a ne *očešu* (česat přece lze i ovoce), už je jen detail.

Že zmíněné lapsy nejsou ojedinělé, dokládá cv. 2. Místo „nahradte“ v něm znovu stojí „vyjádřete“; klíč umožňuje žákům vybrat si, zda nahradí tvar *budou kvést* tvarem *rozkvetou*, nebo *vykvetou*, avšak zapovídá jedině správné *pokvetou*.

Světlo ve tmě mi zasvítilo ve cv. 3, kde se najednou nemluví o tvarech budoucího času, nýbrž o tvarech vyjadřujících budoucí děj. Jenže nevydrželo svítit dlouho: klíč ke cvičení ukazuje, že autorka nerozumí Svěrákovu písňovému textu „Když zná lupič písмена, / stane se s ním proměna. / Když zná lupič dějiny, / tak je úplně jiný“: tvrdí totiž, že druhé ze sloves v tomto čtyřverší vyjadřuje budoucí děj. Je možné, že by žák 5. třídy měl problém pochopit, že vedle dějů minulých, přítomných a budoucích existují i nějaké děje nadčasové, obecně platné; jenže to, že proměna gramotného lupiče nastane v budoucnosti, kdežto proměna lupiče vzdělaného v dějepise už nastala, nelze pochopit vůbec, protože to tak prostě v té písni není. Ke Svěrákovu textu se vztahuje ještě jeden úkol: „Vyhledejte nespisovné slovní tvary. Nahradte je spisovnými.“ Podle klíče mají žáci najít tři „tvary“: *šáhni* (> *sáhni*), *kšandy* (> *šle*), *právníci* (> *právníky*). To první je prostředek zjevně nespisovný, ale na úrovni hláskové (nespisovné jsou všechny tvary tohoto slovesa začínající na š-), to druhé je lexém někde na hranici spisovné normy (a troufám si odhadnout, že slovo *šle* bude pro většinu žáků nové), teprve akuzativní tvar *právníci* je skutečný nespisovný tvar.

S. 11, cv. 1c: „Určete gramatické kategorie (včetně vzoru).“ Prošla by oponenturou učebnice přírodovědy, v níž by stálo „Určete, na kterých obrázcích je ovoce (včetně mrkve)“?

A na závěr největší překvapení: na s. 13 se nachází cv. 1a (téma: opakování sloves), v němž mají žáci za úkol rozlišit slovesné tvary ve všech třech časech. Tvary *trhne*, *řízne se*, *skočí*, *chytí*, *dotkne se*, *stáhne se* a *zmizí* (ach ano, i *zmizí* s tou zdokonavující předponou) jsou v klíči označeny jako tvary přítomného času, aniž by se klíč obtěžoval s vysvětlením té náhlé změny. Na jedné straně je pěkné, že je nějaký neminulý indikativní tvar dokonavého slovesa konečně označen správně; na druhé straně zde pracovní sešit dostává žáka do situace, která nesmí ve škole nastat: žák při opakování probraného učiva zjistil, že všechno je jinak, než si doposud na základě výkladu i cvičení myslel...

Vážení čtenáři-češtináři na 2., 3. nebo i pomaturitním stupni, pravděpodobně i vy, tak jako ve své učitelské praxi já, se budete opakovaně setkávat (a neúnavně bojovat) s tím, že vaši žáci/studenti

- nevědí, co je to tvar,
- nedokážou rozlišit ohýbání od tvoření slov,
- nedokážou rozlišit vid a čas,
- nechápou, co je to zájmeno a co znamená, že zájmeno zastupuje jméno,
- ztotožňují morfologické kategorie s vyjadřovanou skutečností („když se věta odehrává zítra, musí být v čase budoucím“), ale současně jim porozumění té vyjadřované skutečnosti komplikují nesmyslné poučky o morfologických kategoriích,
- si myslí, že vzor je morfologická kategorie,
- si myslí, že každý sled několika koherentních vět vyjadřujících děj je vyprávění,

- nechápou, proč by v odborné komunikaci nemohli užívat termíny ledabyly,
- bez mrknutí oka vyskočují *Nikolu* v množném čísle, ale nejsou schopni pojmenovat, ba možná ani vnímat významový rozdíl mezi konkurenčními formami sloužícími k nuancovanému vyjádření podobných obsahů, atd.

Nedivte se, kde se to v nich vzalo. Snad se mi podařilo vás přesvědčit, že to v nich do značné míry vypěstovaly učebnice a pracovní sešity na 1. stupni. Když edukační materiály Nové školy pro 4. a 5. ročník prošly oponenturou a dostaly ministerskou doložku, české školství selhalo. Až budou příští rok žádat o prodloužení, je téměř jisté, že selže znovu.

Prameny

BIČANOVÁ, L. *Český jazyk 4 – pracovní sešit pro 4. ročník, 2. díl, vytvořený v souladu s RVP ZV*. Brno: Nová škola, 2015.

BIČANOVÁ, L. *Český jazyk 5 – pracovní sešit pro 5. ročník, 2. díl, vytvořený v souladu s RVP ZV*. Brno: Nová škola, 2016.

DOLEŽALOVÁ, A. B. *Český jazyk 4 – učebnice pro 4. ročník vytvořená v souladu s RVP ZV*. Brno: Nová škola, 2017.

DOLEŽALOVÁ, A. B. *Český jazyk 5 – učebnice pro 5. ročník vytvořená v souladu s RVP ZV*. Brno: Nová škola, 2017.

Literatura

ADAM, R. Postup při morfologickém rozboru slovesných tvarů. *ČJL*, 70, 2019/2020, s. 116–122.

HÁJKOVÁ, E., a kol. *Čeština ve škole 21. století IV. Výzkum edukačních podmínek jazykových jevů*. Praha: PedF UK, 2014.